

Prof. Mehmet Genç'le yapılan bir röportaj

 islamekonomisi.org/osmanli-iktisadi-ve-ilkeleri/

Yaptığı uzun ve titiz çalışmanın sonucu olarak Osmanlı ekonomisini kuramlaştırdığı temel ilkeler çerçevesinde ele alan **Mehmet Genç** ile bu temel ilkeleri, kapitalizmin doğduğu koşulları, Osmanlı ekonomisinin kapitalizm karşısındaki konumunu, Osmanlı sanayini konuştuk.

Konu bu kadar geniş ve zengin, karşımızdaki konuşmacı da bu kadar engin bilgiye sahip ve konuya hakim biri olunca konuşma bir hayli uzadı. Bu sebeple söyleşiyi iki bölümde yayınlayacağız. Şimdi klasik Osmanlı ekonomisini anlamaya çalıştığımız bölümü sizinle paylaşıyoruz. Ardından **Osmanlı ekonomisinin** kapitalizm karşısındaki konumunu ve 19. yüzyıl sanayileşmesini konuştuğumuz kısmı okuyabileceksiniz.

Osmanlı İmparatorluğu yüzyıllar boyu ayakta kalmayı başarmış bir siyasi yapı. Kuşkusuz bunda hakim olduğu coğrafyada sağlam bir **iktisadi yapı** kurmasının da etkisi vardır. Kapitalizmle karşılaşmasını ve bunun karşısındaki refleksini konuşacağız ama öncelikle bize klasik Osmanlı iktisadının temel özelliklerini açıklayabilir misiniz?

Osmanlılar ekonomiye, çağdaşı olan Batılılar gibi; **merkantilistler** ve **kapitalistler** gibi bakmıyor. Ekonomiye siyasi sistemin, sosyal sistemin ihtiyaçlarını karşılayacak bir organizasyon ve faaliyetler kümesi olarak düşünüyorlar. Ekonominin ilk işi insanların mal ve hizmet ihtiyaçlarını karşılayacak ve bu arada da tabii devlete gelirler sağlayacak bir organizasyondur. **Provizyonizm ve fiskalizm** baştan beri yani 16. yüzyılda ekonomik sistemin ana hatlarıyla profilinin teşekkül etmesinden sonra iki önemli temel ilke olmuştur.

Ekonomik faaliyetlerden arzulanan memleketin ihtiyaçlarını karşılamaktır. Onun için ihracatçı değillerdir ve ithalat serbesttir. Fiskalist saikle biraz vergi alırlar ama esas olarak ithalata içerideki mal ve hizmet ihtiyacına karşılık olacağı için olumlu bakılır. İhracat ise sınırlandırılır.

Provizyonizm ve fiskalizmi biraz açar mısınız?

Fiskalizmle; şüphesiz hazinenin boş olmaması devamlı dolu olması amaçlanır. Ama bu devlet için düşünülen misyonu yerine getirme amacıyla alakalıdır. Her ne pahasına olursa olsun **hazineyi dolduralım** diye bir fikirleri yok. Öncelik provizyonizmdir. Amaç toplumun yaşamasını sağlayan bir sistem kurmaktır. Bunu için kurumsal yapı düzenlemeleri yapılmıştır.

Kaza dediğimiz birkaç bin km. karelik yapılanma var. Kaza, birkaç kilometrelik şehrin etrafında 100–200 kadar köyün oluşturduğu idari bir birimdir. Başında bir kadı vardır. Bu köyler ve kasaba bir bütün olarak düşünülür ve dolayısıyla orada yapılan üretim orada tüketilir. Oradaki üretimin birinci hedefi bölgenin ihtiyaçlarını karşılamaktır. Ancak bundan sonra mallar kazanın dışına çıkabilir. Önce **İstanbul'a** gider. Çünkü orada zamanın şartlarına göre kolay iye edilmesi mümkün olmayan büyük bir nüfus kitlesi vardır. Bu kitleyi beslemek için bütün kazaların fazlaları İstanbul'a yönlendirilir. O ihtiyaç da

karşılandıktan sonra diğer kazalara, imparatorluğun diğer bölgelerine gidebilir. Bu da hep izne tabidir. Bir yerden bir yere mal götürmek çok kolay değildir. Bunlar da bittikten sonra fazlası varsa ihraç edilir.

Aslında bu sistemde devlet gelirleri çok yükselme şansına sahip değildir. **Devletin gelirleri parasal olur.** Parasal gelirler için ekonomide mübadelenin engellenmemesi lazımdır.

Osmanlı büyük bir imparatorluk olmasına rağmen esas olanın kaza biriminin ihtiyaçlarının karşılanması olması emperyal amaçlarının olmadığını gösterir mi?

İmparatorluk ve emperyalizm denen unsurları Osmanlı dünyasında pek görmeyiz. Osmanlı tarihini okuyan herkes bilir ki, Osmanlılar fethettikleri yeri otomatik olarak anavatan parçası sayarlardı. Eflak, Boğdan, Kuzey Afrika gibi bazı yerler sistem tam olarak sindiremediği için marjinal tutulmuştur. Onlarla ilişkileri biraz daha zayıf bağlarladır. Ama Anadolu ve Rumeli'de kontrol ettikleri her yer diğerinden farksız olarak bir anavatan parçasıdır. İnsanları, grupları birbirinden ayrı tutma uygulaması görülmemiştir. Yani Batıdaki emperyalist, kolonyal imparatorluklarda gördüğümüze benzer bir yapı Osmanlı dünyasında yoktur.

KAPİTALİZMİN OLUŞMASI İÇİN DEVLETLERİN BU İŞE DAHA SEMPATİK BAKMALARI, DESTEKLEMELERİ GEREKMiŞTİR.

Emperyal amaçlarının olmayışı Osmanlıda kapitalist ekonominin doğmamasının nedeni olarak görülebilir mi?

Tabii, kapitalizmin gelişmemesinin pek çok sebebi vardır. Daha doğrusu kapitalizmin gelişmesinin sebeplerine bakıp onları **Osmanlı dünyasında** bulup bulmadığımızı tartışmak daha doğrudur. Diyelim, insanlar ilk defa ziraat yapmaya başladıkları zaman kendileri tükettikleri malları üretilip bir şekilde değiştirerek kullanmaya başlamışlardır. Yani ziraat devriminden itibaren aşağı yukarı on bin sene içinde, M.S. 1750'lerden sonra sanayi devrimini görürüz. Yazarların ortaklaşa kabul ettikleri modern zamanların başı, ortaçağların sonu Avrupa'sında görünen olayların benzerleri sözünü ettiğim on bin yıllık tarihin içinde çeşitli yerlerde ve zamanlarda kâr için faaliyette bulunan, pazarda satmak için üretim veya ticaret yapan insanlar görülmüştür. Ama bunlara '**kapitalistlik tavırlar**' diye isim vermek daha doğru. **Kapitalizmi ortaçağın sonu** modern zamanların başı, muhtemelen 15–16. yüzyıl Avrupa'sında oluşmuş olan bir yapı özelliği diye görmemiz lazım. Onun vasıfları da çok karmaşıktır. Osmanlı dünyasında bu karmaşık yapının muadillerini aradığımız zaman bunları bulamayız.

Kapitalizmi oluşturan bu karmaşık yapının içinde emperyalizm faktörünü de sayabilir miyiz?

Evet vardır. Gruplar zümreler arası farklılaştırma vardır. Kapitalizmi yapan insanlar sanayi, ticaret ve ziraatla uğraşan bir takım zengin insanlardır. Bunların hayat bulması, faaliyetlerini genişletebilmesi için devletlerin bu işe daha sempatik bakmaları, desteklemeleri gerekmiştir. Batılı devletlerin bu büyük kapitalist zengin zümrelerle ilişkileri bizim Osmanlıda gördüğümüz türden olmayan ilişkiler olduğunu söyleyebiliriz.

ZENGİNLİKLERE KARŞI FAKİR TOPLULUKLARIN MENFAATLERİNİ KOLLADILAR

Kapitalizmi doğuran toplumsal unsurlar da Osmanlıda farklı?

Evet. Belli grupların diğerlerinden ayrılmasını sağlayan siyasi, sosyal mekanizmalar var. Büyük sömürge imparatorluklarında, mesela Hollanda'da, İngiltere'de bunlar özel teşebbüs sahibi adamlardır. Türkiye'de İngiliz elçisi 1800'lere kadar **Levant Company'nin adamlarıdır**. Hindistan'dakiler de Doğu Hint Kumpanyası'nın adamlarıdır. Elçiyi de onlar tayin ederler. Bunlar büyük zengin iş adamlarıdır ve anavatandaki devletleri bunları destekler. Osmanlı dünyasında böyle bir şey bulamayız. Osmanlılar özel ellerdeki zenginliklere karşı fakir toplulukların menfaatlerini kollayan mekanizmaların üzerinde özellikle itinayla durmuşlardır.

Burjuva gibi sermaye biriktirebilen bir sınıfın çıkması mümkün olmamıştır?

Evet. Osmanlı Devleti Batıdakilere hiç benzemiyor. Bir kere mal ve hizmet üretmek için klasik iktisatçıların "üretim faktörleri" dediğim toprak, sermaye ve emek kullanılır. Bunları kombine ederek mal ve hizmet üretilir ve kârlar, gelirler artırılır. İflas edenler olur, çok büyüyenler olur... **Batılı devletler**, aralarında farklı özellikler taşıyanları vardır ama esas olarak bu yapıyı korumuşlardır. Bundan rahatsız olmamışlardır. Osmanlı sistemine baktığımız zaman devlet bu faktörleri özel sektörün istediği şekilde kullanarak toplumun diğer kesimlerinden fazla farklılaşmasına izin vermemiştir. **Devlet faktörlerin kontrolünü** sıkı şekilde elinde tutmaya çalışmıştır. Biliyorsunuz, ziraî toprakların mülkiyeti devlete aitti. Özel mülk haline getirilmesine izin vermezdi. Hububat ekilen, nüfusun en büyük kısmı tarafından köylülere üretiminin yapıldığı toprakların mülkiyetini devlet elinde tutuyordu ama tasarruf hakkını veriyordu. Ve tasarruf hakkını verirken kimin ne kadar toprağa sahip olacağını da belirliyordu. **Kapitalizmin gelişmesinde** birçok yazarın, özellikle Marx'ın üzerinde durduğu esas nokta sermaye birikiminin ziraattan kaynaklandığıdır. Ziraatta geniş toprakları kontrol ederek orada ucuz emek kullanarak ve kârlı faaliyetlere yönelerek ilk kapitalistlerin, sermaye birikiminin oluştuğunu söylerler. Osmanlılar ziraî toprakların üretici köylüler arasında birbirine yakın büyüklükte olmasına dikkat etmişlerdir. Büyük topraklara sahip olarak kapitalist üretim yapacak büyük sermayenin oluşmasına **Osmanlıda izin verilmez**.

OSMANLILAR ÜRETİM FAKTÖRLERİNİ DE EMEĞİ DE KONTROL EDİYOR

Bu durum ticaretin gelişmesine de engel mi olmuştur?

Ticaret gelişmiştir ama çok sınırlı kalmıştır. Biraz evvel söylediğim o bölge içinde bir mübadele var. Köyden, kasabaya, şehre gelir. **Köylüler ürettiklerini esnafa satarlar**. Esnaflar alırlar ve onları işlerler. Dokumacı pamuğu, yünü alır; debbağ deriyi alır... Ve bunların yaptıkları üretim tekrar aynı bölge içinde pazarlanır. Ama fazla olduğu zaman kasabanın dışına çıkar. Bu tabii ticareti, mübadeleyi düşük düzeyde tutar.

Osmanlılar üretim faktörlerini kontrol ediyor dedik. Emeği de tabii kontrol ediyor. **Kapitalizmin gelişebilmesi** toprak ve bütün diğer mülkiyet haklarının tam olarak fertlere bırakılmasını gerektirir. Bir kere işçinin serbest, hür olması lazım. Kendi emeğinden başka bir şeyi olmayan ve emeğini de satmaya hazır bir hür işçi ve sermaye sahibi bir

müteşebbis bu **kapitalizmin alfabesi gibidir**. Osmanlılar bir kere toprağı kontrol etmişlerdir. Kimler, ne kadar toprağı sahip olacak? Miri toprak rejiminde köylülere ekebilecekleri kadar bir toprak tahsis edilmiştir. O toprağı ekme mecburiyeti getirilmiştir. Ekmediğı takdirde devlet niye ekmiyorsun diye sorar. Ciddi bir mazeret söyleyemezse toprağı elinden alınır ve işlemeye razı olacak başka bir köylüye verilebilir. **Köylüler ellerindeki toprakları serbestçe satamazlar**, hibe edemezler. Müslüman devlet, İslam miras kurallarına göre toprağın bölünmesini de istemez. Köylü ailesi toprağı blok olarak mirasçısına devreder. Oğlu yoksa kızına verir.

Büyük çoğunluğu **ziraatta olan emek de kontrol altındadır**. Köylü toprağını bırakıp bir yere gidemez. Giderse onu yakalayıp toprağının başına geri getirebilir. Yalnız Batıdaki servage gibi toprağı bağımlı bir kölelik değildir bu. Osmanlı köylüleri hürdür. Ama toprağını terk edemez. Ederse de geri getirilebilir. Ama **mecburiyet yoktur**. Ben gitmiyorum diyebilir. O zaman ondan tazminat alır. Servage'da olmayan özelliklerdir bunlar.

Osmanlı köylüsünün başka ne farkları vardır?

Daha pek çok farkı vardır. Madem toprak üzerinde durduk bir konuyu daha belirtiyim. **Osmanlı sistemi** çok enteresan bir sistemdir. Toprağın mülkiyetini elinde tutuyor. Fakat devlet sosyalist, kolektivist rejimlerdeki gibi toprağın sahibi benim diye kendisi idare etmiyor. İdare hakkını toprağı işleyecek olan reayaya, köylüye veriyor. Ama devlet bir takım mükellefiyetler getiriyor. **“Toprağını işleyeceksin, terk edip gidemezsin, gidersen geri getiririm, gelmezsen senden yüksek bir vergi alırım”** diyor. İstediğın şekilde satamazsın, vakıf yapamazsın, hibe edemezsin, kızıma bir tarla bağışlıyorum diyemezsin. Yani Osmanlı sistemi üretici aileye tahsis ettiğı toprağın kendisinde kalmasını ve o toprağı işlemesini amaçlar. Köylü bunlara uymadığı zaman devlet mülkiyetin sahibi olarak müdahale eder ve toprağı elinden alıp başka birine verebilir. **Köylülerin yüzde doksan dokuzu** bu kurallara uyarlar. Çünkü köylü için toprak hayat kaynağıdır. Orada çalışıp üretecektir ve onunla hayatını idame ettirecektir. Onun için toprağı gözü gibi bakar. Ürettiğı mallardan **ne kadar vergi ödeyeceğı** çok net bir şekilde kanunlarda bellidir. Kendine ait toprağın sınırlarını bilir. Orada yapacağı üretimden ne kadar vergi ödeyeceğini bilir.

Osmanlı sisteminin bir yere yerleşirken devraldığı siyasi sistemlerden daha hafif vergilendirme yaptığı kanunnamelerden anlaşılıyor. Ama en önemlisi bunların önceden görülebilir olmasıdır. Özellikle **Rumeli'de Osmanlı yayılmasını hızlandıran** önemli bir faktör olmuştur. Köylüler Osmanlı rejimiyle ne ürettiklerini, bundan ne kadar vergi ödeyeceklerini, kendilerine ne kadar kalacağını çok net olarak biliyorlardı. Bu durum çok etkili oldu ve önemli bir üretim artışına yol açtı. 15-16-17. yüzyıllarda **Osmanlı köylülerinin zirai başarısı** oldukça parlak olmuştur.

16-18. YÜZYILLARDA İSTANBUL'DAKİ DİLENCİ SAYISI PARİS'TEKİNİN YÜZDE BİRİ KADARDIR

Bu sistemle köylü toprağını sahiplenip işliyor mu?

Söylemek istediğim şu; toprağı devlet benim mülkiyetimdir diye düşünüyor ve o düşünceye uygun müdahalelerde bulunma hakkına sahip oluyor. **Köylüler de bu benim mülkumdür diye düşünüyor.** Çünkü istediğini üretiyor, ne kadar vergi vereceğini biliyor, gayreti ile refah içinde yaşama şansı var ve öldüğü zaman da toprağı oğluna hiçbir vergi ödemeden otomatik olarak intikal ediyor. Mirasçılar arasında taksim edilmiyor. Ama mülkiyet üzerinde her yerde bir takım müdahaleler vardır. Her toplum, **siyasi sistem** bir şekilde müdahale eder. Köylülerin bunları mülkiyet haklarına çok da önemli olmayan müdahaleler olarak düşündüklerini tahmin edebiliriz.. Yani toprağı hem köylü benim mülküm diye düşünüyordu ve haklıydı hem de devlet benim mülküm diye düşünüyor ve o da haklıydı. Bu iki haklılığın sonucu **toprağın uzun vadede üreticilerin elinde kalmasını**, işlenmesini sağlamış ve zirai üretimi önemli ölçüde artırmayı başarmıştır.

Tabii, kapitalist üretimler derecesinde gelişme imkanı olmamıştır. Ziraatta kapitalizmin getireceğı teknolojik yenilikleri, verimlilik artışını bizim şartlarımızda bulmak mümkün değil. Ama o verimlilik artışının bedelleri ise çok büyük sosyal sıkıntılardır. Sosyal maliyeti çok yüksek bir gelişmedir o. Mesela **kapitalizmin gelişme imkanı bulduğu Fransa'nın** başşehri Paris 16-18. yüzyıllarda İstanbul'dan çok daha küçük bir şehirdir. Ama Paris'teki dilenci sayısının yüzde biri kadar İstanbul'daki dilenci sayısı. İngiltere'de meşhurdur. **“çitleme”** derler. Büyük toprak mülkiyetlerinin oluşması ile köylüler toprağını terk edip hiçbir geçim garantisi olmadan şehirlere doluşmuşlardır. Bu tabii ki sınaî kapitalizmin gelişmesinde **ucuz, bol emek piyasası** meydana getirmiştir. Yani bizim Osmanlı sistemi bütün grupların dengeli şekilde yaşamasını sağlayacak kurumlar oluşturmaya dayanıyor diyebiliriz.

OSMANLI SİSTEMİ ADİL OLDUĞU İÇİN BİRİKEN SERMAYEYİ DAĞITMA EĞİLİMİNDEYDİ

Sınaî kapitalizmin kalkınma ve refah iddiası var. Osmanlı sistemi devam etseydi, böyle bir gelişme meydana gelir miydi?

Bu tabii **hipotetik bir tarih kurgusu** olur. Kapitalizmin meydana getirdiğı en önemli şey, şüphesiz teknolojik gelişmeyi hızlandırması ve verimlilik artışıdır. Bugünden geriye baktığımız zaman çok fark edilmeyebilir ama bu devirleri yaşayan kalabalıkların açısından baktığımız zaman kabul edilmesi zor birçok uygulamayı içinde taşıyor. 18. yüzyılda İstanbul'da 300 kadar dilenci var, nüfusu **İstanbul'dan daha az olan Paris'te 10.000 dilenci var.** Gelişme çağındaki kapitalizm bolca fakir üreten bir sistemdir. Bunu büyük ölçüde de kolonyalizm ile telafi ettiler. Sömürgeler oluşturarak, oralarda köle emek kullanarak muazzam bir birikim sağladılar.

Osmanlılar, toprak ve emek gibi sermayeyi de kontrol ediyorlar. Batıda benzerini görmedim. Osmanlı kârları da kontrol ediyor. Günümüz sisteminde kârda bir sınırlama yok. Buradan hem tüketiciyi hem üreticiyi koruyarak herkesin yaşamasını sağlama amacında olduğu anlaşılıyor. **Her malın fiyatını belirlemekte devlet aktif olarak rol alıyor.** Bunları belirleyen dokümanlara baktığımız zaman görüyoruz ki, devlet bu malı şu kadara satacaksın demiyor. Ezbere bir fiyat belirlemesi söz konusu değil. Kadılar ilgili esnafın ileri gelenleri ile bir örnek üretim dramasını gerçekleştirerek; söz konusu dükkana, **atölyeye o malın maliyetini hesap ederek fiyatları koyarlar.** Üretime yapana yüzde on

civarında bir kâr hakkı tanınır. Bundan daha fazlası düşünülemez. Bu düşük kârlarla Batıdakine benzer kapitalist birikim yapmak son derece zordur. Nasreddin Hoca'nın meşhur hikayesi vardır; koyunlar telden atlarken tel yün tutacak. Bu yünü eğirip satacağım ve borcunu vereceğim demesi gibi adaletin esas alındığı Osmanlı sisteminde günün birinde bu **küçük kârlarla zengin olup büyük iş adamı olma** şansı hocanın tele takılan yünlerden borç ödeme derecesinde bir hayaldir. Uzun vadede birikimler oluyordu ama Osmanlı sistemi adalet üzere olduğu için bunları devamlı dağıtma eğilimindeydi.

Kontrolü hangi mekanizmalarla sağlıyorlar?

Esnaf örgütleri burada çok önemli bir rol oynuyor. Onlar devletin bu tutumuna uygun oluşmuş yapıları. Narhlardan, fiyat belirleme sisteminden bahsettik. Yüzlerce, binlerce ürün çeşidi var. Bunların hepsini kadılar, muhtesibler, vezirler fiyatlandırırsa işin içinden çıkılmaz. Dokümanlara baktığımızda zaten az sayıda fiyat belirleme örnekleri vardır. Fakat buna rağmen piyasada esas olan kâr sınırlamasıdır. Üretici ve tüccarın sattığı maldan aşırı kâr kazanmasını önleyen bir sistemi gerçekleştirdiler. **Fiyatları devlet belirlemeden bunu yaptılar.** Esnaflar kendi aralarındaki ilişkileriyle, birbirlerini kontrol ederek bunu yaptılar. Bir esnaf kârını artırmak isterse onun hammaddesini satın aldığı veya aramalı satan başka bir esnaf buna karşı koymuştur. Çünkü birisi kârını artırdığı zaman bu, öbürünün aleyhine oluyor. Diyelim ki, siz iplik satın alıyor ve dokuma yapıyorsunuz. İplik satan kârını yüzden ondan otuza çıkardığı zaman siz ürettiğiniz kumaştan kârınız sıfıra iner. Diyelim ham bez dokuyor ve tülbentçiye, basmacıya satıyorsunuz. Sattığınız kişi sizden pahalı alırsa nihayet tüketiciye geldiği zaman tüketicilerin isyanıyla karşılaşacak. Bu zincirleme devam edecek. Dolayısıyla birbirlerini frenleyerek düşük düzeyde tutuyorlar. **Frenleyemediklerinde kadiya geliyorlar** ve onun müdahalesiyle fiyatı ayarlıyorlar. Yani neticede sistem kâr hadlerini düşük düzeyde tutarak uzun vadede hareket etmiştir.

Osmanlının bu adil sisteminin zihni kaynakları, başarılarının sırrı neydi?

Kaynaklarını açık seçik ifadelerle anlatmıyorlar tabii. Biz yapıp ettiklerine bakarak hangi prensiplerle hareket ettiklerini tahmin ediyoruz. Yönetimini kontrol altına aldıkları her alanda yaşayan insanları yani **ıbadullahı (Tanrı'nın kullarını)** kendilerine **vediatullah (Allah'ın emaneti)** olarak düşünüyorlar. Bu sebeple kul hakkıyla malul olmamak gibi bir motifleri var.

Bir de şunu belirtmek gerekir; Osmanlı Devleti ciddi bir devlettir. Siyasi sisteminin ömürlü olmasını istiyor. Söz konusu olan sanayi devrimi öncesi ekonomidir. **Günümüz ekonomisinde** çok büyük bir üretim fazlası vardır. Krizlerimiz üretim azlığından değil daha çok pazarlanamamasından, satış yapılamamasından doğuyor. Osmanlıların sistemi kurdukları dönemin ekonomisi zirai ekonomidir ve makro ekonomik planda ancak geçimlik düzeyde üretim imkanı vardır. İnsanların ancak yaşayabileceği kadar üretilir. Aralarındaki bölüşüm bir takım grupların lehine çok değiştiği zaman diğerlerini bekleyen sefalettir, açlıktır. Biraz önce Paris'i örnek verdim ama **Batıda her tarafta fakirliğin, dilenciliğin, sefaletin oranı yüksektir.** Osmanlıya gelen seyyahların eserlerinde bunu görüyoruz. Yabancı seyyahlar Osmanlı dünyasına geldikleri zaman en çok buların dikkatini çeken

burada fakirin, dilencinin olmamasıdır. Birçokları bunu yazıyor. Yani genel olarak verimliliğin düşük olduğu ortamda herkesin yaşamasını sağlama amacındaki bir devletin adaletten başka bir seçim hakkı yoktur.

Bu anlayışa, zihniyete sahip olmasında İslam medeniyeti havzasının parçası olması mı etkin olmuştur?

Bu konudaki faaliyetlerine esas olan düşünceleri açık seçik bir şekilde anlatıyor değiller. **Siyasetnameler** var, ama bize iktisadi bakımdan spesifik tavırları ve prensipleri teşhis etmemize çok imkan vermiyor. Öyle anlaşıyor ki, kendilerinden önce gelen Müslüman veya değil Doğulu veya Batılı siyasi sistemlerin başarısızlıklarına yol açan riskleri teşhis etmiş ve adeta onlara çare bulmak istemiş gibi hareket etmişlerdir. Biraz evvel değindiğim üretim faktörleri üzerinde çok durmuşlar; **toprak, emek ve sermaye**. Bunların gruplar arası dağılımındaki büyük farklılaşmalar siyasi sistemleri eninde sonunda sıkıntıya sokan ve ortadan kaldıran en önemli etken olduğu anlaşıyor. Bütün biten imparatorluklara baktığınız zaman gruplar arasındaki kaynak dağılımında önemli dengesizliklerin ortaya çıktığı görülüyor. Osmanlılar bunu önlemek üzere bu faktörleri kontrol etmişlerdir. **Kim, neye, ne kadar sahip olacak, bunların fiyatı ne olacak, dağılımı nasıl olacak?** Bunları belirlemeye çalışmışlar. Ticaretten bahsettik. Ticaret yok değildi ama düşüktü. Faktörleri kontrol etmiştir. Fakat bunları kombine ederek sosyalist devletler gibi piyasaya tam olarak hakim olmayı hiçbir zaman istememiştir. Faktörleri hep özel şahıslara, esnafa, reayaya, tüccara belirli kurumsal düzenlemeler temelinde devretmiştir.